

לקראת ספרות עתיקה

רעיון מות המחבר מורגש ביתר שאת כאשר המחבר מת מזמן, או אז אנחנו נדרשים לפעולות החייאה קיצוניות יותר. מה, שאנחנו נכתוב את ספפו? שאנחנו נכניס מילים לפיו של יניי? שאנחנו נערוך את משה אבן עזרא?

הקורא בספרות העתיקה כמוהו כיוצא למסע גדול. קריאה היא הליכה לקראת, והספרות העתיקה מזמינה אותנו לבוא בשערי של עולם רחוק, ערפילי ובעיקר מבוצר היטב. כל יצירה עתיקה עשתה לה ביצרון: הסופרים המצרים הקימו את כתב החרטומים, מחסום שבמשך אלפי שנים נותר סגור ואין עובר בו; גורלה של ספפו מלסבוס, שכפי הנראה שוררה מאות רבות של שירים, העלים את שירה ושיבר את שאריתם על גבי פפירוסים בלים ושברי חרס; אנשי כת מדבר יהודה טמנו את מגילותיהם בכדים, ואת הכדים הסתירו דורות רבים במערות הנידחות שליד ים המלח.

אנחנו, אוהבי הספרות העתיקה, רוצים להיכנס אל המבצר. לנוכח הקשיים שבדרך אנחנו עושים זאת בהנחייתם של מדריכים טובים, אלה הם החוקרים, הפרשנים, המתרגמים והמהדירים, שמלאכתם למצוא לשער מפתח ועל החפיר להניח גשר. הם הראשונים ללוות אותנו בדרך אל עולמם החסום של הקדמונים. אך ביצוריה של הספרות העתיקה איתנים מאוד, ולא אחת אנחנו מתייצבים בפני שער – היסטורי, לשוני, חומרי – המותיר אותנו, ואף את המומחים, חסרי מוצא.

ואז אנחנו מתגרדים, למשל מול קטע כזה: "אֵילַת הַשָּׁחַר זֶה־בֶּת־הַסֶּנְדֵּל [...] לְאַחֲרוֹנָה" (ספפו, מיוונית: שמעון בוזגלו). המתרגם מעיר שתחת "[...]" צריך להופיע איזה פועל, אבל איזה פועל? מה קרה לאיילת השחר? אולי היא זרחה, בהקה או הסתתרה, כלומר, נהגה בדרך גרמי השמים, ואולי רקדה, שָׁחָתָה, או נעלבה – כלומר, נהגה בדרכים אחרות? ייתכן שהפרגמנט אינו שיר שלם, אלא קטע הלקוח מתחילת שיר, מאמצעו או מסופו. אפשר איפוא שאיילת השחר עמדה בלב השיר המקורי של

ספפו, ואפשר שלא היתה אלא רקע להתרחשות אחרת, זוהרת לפחות ככוכב, שנעלמה בינתיים מעינינו.

קטע מתסכל כזה סביר שיסלק מעליו את רוב קוראיו, אבל אם נרצה להתקרב לעולמה המבוצר של ספפו אין לנו ברירה אלא לאמץ אותו. מול חמש המילים הללו מפתחות וגשרים לא יעזרו. זהו שער שאיננו יכולים לו, אלא אם כן ניעתר לבקשה הגדולה של הספרות – לדמיין: לעורר דאוס-אקס-מְכִינָה, לשרוק לאיזה דרקון, לסדר את הכול מחדש. במבט מבחוץ, הפנטזיה נראית זרה לגמרי לרוח החמורה האופפת את הספרות העתיקה ואת העוסקים בה, אבל למען האמת, קשה לשער עד כמה מופלגים הם הדמיונות של אותם חוקרים חמורי-סבר העוסקים בכל פסיק ומתג ביצירה העתיקה. פה ושם, כאשר הפנטזיות הללו חכמות וסוחפות במיוחד, הן נעשות לבסיס שבלעדיו איננו יכולים לדמיין עוד את הקריאה ביצירה.

הזכות לפנטז, ודרך כך להיכנס לעולם הספרות העתיקה ביצירותיות, בתושיה ואפילו בחוצפה, אינה שמורה רק לחוקרים וליודעי ח"ן. גם לנו, האוהבים ומבקשים אותה, עומדות חירויות גדולות יותר מאלה שעומדות לזכות קוראי ספרות אחרים. למעשה, מי שמתעקש לקרוא את שירה של ספפו מוכרח לכתוב אותו בעצמו, וכך ספפו הופכת למשוררת פרטית למדי, שכל קורא כותב אותה לפי רצונו, טעמו וכשרונו.

מעניין לחשוב כיצד נודדים אפיקי הדמיון. נדמה לי שהשאלה הראשונה העומדת על הפרק היא האם אנחנו בכלל מעוניינים להשלים את שירה של ספפו, או שמא אנחנו מעדיפים להשאירו כך, במצבו השבור. בין כה וכה זוהי פנטזיה, שהרי אם נשלים – נשלים על דעת עצמנו, ואם לא נשלים – הרי שקיבלנו בהכנעה את עריכתה השרירותית והרודנית של ההיסטוריה. שוו לעצמכם מצב מופרך שבו כל עותקי "בעקבות הזמן האבוד" נשרפו כליל, להוציא עותק אחד, שממנו נשמט במקרה עמוד 48, שבו טובל המספר את עוגיית המדלן בכוס התה. או מצב משונה לא פחות, שבו בחלוף 2,500 שנים "שר היער" של גתה יסתיים לפני שהדמות הפתיינית תחשוף את פרצופה האמיתי. האם אנחנו, המכירים את היצירות אחרת כל כך, היינו מקבלים אותן בצורתן החדשה?

שאלה נוספת העומדת על הפרק היא עד כמה אנחנו שמרנים, כלומר: האם נרצה לשמור על ספפו שהתגבשה בדמיון במשך אלפי שנים, או שמא נרצה להרוס אותה, בזכרנו כי היא ממילא שברירית ומפולשת. השאלה הזאת נשמעת תאורטית, אך יש לה השלכות מעשיות למדי. כך למשל, שיר אחר של ספפו הכיר לנו את אנקטוריה, מי שהיתה אולי מאהבת ואולי תלמידה שלה: "בְּקִלּוֹת [...] מְזַפֵּרָה לִי עֵכָשׁ אֶת אֲנַקְטוֹרִיָּה אֲשֶׁר [אֵינָנָה] כָּאֵן". אם ננקוט גישה שמרנית נוכל אולי לדמיין את איילת השחר מגיחה באורה על ספפו המאוהבת, למשל כך: "לְאֲנַקְטוֹרִיָּה הַיִּשְׁנָה עַל יָדִי, שְׁפִי נִגְנְתִּי לָךְ הַלֵּילָה. כְּעֵת רְאִיתִי: אֵילַת הַשַּׁחַר זֶהְבֵּת־הַסַּנְדֵּל בּוֹדְדָה לְאַחֲרוֹנָה". מנגד, אנחנו מוזמנים לדמיין את ספפו כפי שלא דמינו אותה מעולם, למשל כך: "אֶפְלוּ אֵילַת הַשַּׁחַר זֶהְבֵּת־הַסַּנְדֵּל נִבְהָלָה לְאַחֲרוֹנָה מִפְּנֵי, אוֹי, כְּמָה גְּבַהֲתִי!".

למעשה, אותן שאלות עולות ביחס לכל ספרות שהגיעה לידינו במצב חומרי משובש. חשבו למשל על השירה שהתגלתה בגניזת קהיר: פח זבל ענק, שבזכותו השתמרו עשרות אלפי דפים, מרביתם קרועים ובלים, שבמקרה החזיקו כמה יצירות מופת בעברית כפיוטים

משל ר' ינאי ור' אלעזר בירבי קליר. אם נעיין במהדורות המדעיות של הפיוטים, שהותקנו בחוכמה ובקפדנות על ידי הטובים שבחוקרים, נגלה עד כמה רחוקים אנחנו מאותם פייטנים: הנה למשל פתיחה של פיוט רהיט של ר' ינאי מתוך קרובה לספר שמות: "אַשְׁרֵי אִישׁ אֲשֶׁר ... [שם] / [ב] ... [שם]" (פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, מהדורת רבינוביץ', כרך א' עמ' 351). לאור המשך דף הגניזה סבר המהדיר כי שתי הצלעיות אמורות להסתיים במילה "שם", וכי הצלעית השנייה אמורה לפתוח באות ב'. אך מן הטור עצמו – מלשוננו, מתוכנו, מקולו של ינאי ממש – לא נותר כמעט כלום. שוב אנחנו נקראים לפנטזיה, והפעם נקודת המוצא היא "אַשְׁרֵי אִישׁ אֲשֶׁר". איך מתחילים לקרוא את הטור הזה? אולי נדמיין בית-כנסת ארצישראלי במאה השישית, אולי נעלה את משורר תהלים מן האוב, ואולי ננסה להיזכר במה שמסב לנו את אושרנו שלנו.

המצב החומרי פותח פתח מיוחד לדמיון, אך גם יצירות שהגיעו לידינו במצב טוב מזמינות אותנו, ואולי אף מאלצות אותנו, לקרוא אותן כמי שצריכים לכתוב אותן. הנה דוגמה נוספת מעולם השירה העברית בימי הביניים: בניגוד לפיוטי ינאי, ששרדו בעיקר בגניזת קהיר, פיוטים שחוברו בספרד המוסלמית נפוצו באינספור מחזורים שהועתקו לאורך מאות שנים במרחקים גיאוגרפיים גדולים. מצב זה מעמיד אותנו בפני אתגר שונה לגמרי: אם קולו של ינאי נקטע באשמת הדף המשובש, ההעתקות המרובות של שירי שלמה אבן גבירול ומשה אבן עזרא בללו את קולם עד שקשה לנו לשמוע אותם. הנה למשל שני טורים של אבן עזרא: "יְדִידִים לְבֵית אֵל נִגְשׁוּ [כנראה, אבל בכתבי יד נמצא גם: "חשו"] / וְעַל [אולי "ואל"] דָּלְתָיו [אולי "דלתתך"] דָּפְקוּ; וּמִחֲטֵא תִבְּוֹשְׁשׁוּ [לפעמים "תתבוששו", או: "התפרשו"] / עַת [אולי "יום"] אֵלָיו [לפעמים "עליו"] צָעֲקוּ" (שירי הקודש של ר' משה אבן עזרא, מהדורת לוי-רוזן, כרך ב', עמ' 214).

שוב אנחנו נקראים לפעול: מה אנחנו מעדיפים, עת או יום? ניגשו או חשו? למה אנחנו מעדיפים אפשרות אחת על פני אחרת? אולי יש אפשרות יותר טובה, שנמצא אנחנו בכתב-יד אחר או בדמיון? גם אם לא נתעכב על כל חילופי הנוסח, וגם אם ננסה להתרכז בנוסח היסוד של המהדורה, קשה שלא להסתחרר מאותם "אולי", "לפעמים" ו"כנראה", המזכירים עד כמה רחוקים אנחנו מן הקדמונים, עד כמה הם תלויים בעבודתם של מעתיקים, מהדירים וחוקרים, ובעיקר – כמה הם עדיין תלויים בדמיונו שלנו, מבקשים את תשומת לבנו, רוצים שנאמץ אותם, שנמצא אותם.

אפשר אולי לומר שרעיון מות המחבר מורגש ביתר שאת כאשר המחבר מת מזמן, או אז אנחנו נדרשים לפעולות החייאה קיצוניות יותר, שלעיתים נדמות משונות, מביכות או חסרות אחריות. מה, שאנחנו נכתוב את ספפו? שאנחנו נכניס מילים לפיו של ינאי? שאנחנו נערוך את משה אבן עזרא? ובכן, זוהי רק הצעה והיא אכן מרחיקת-לכת. אבל כאמור, הקריאה בספרות העתיקה היא הליכה לקראת עולם אחר, ולעיתים זוהי הדרך היחידה להיכנס בשעריו. דרך ההתערבות – המטשטשת לא רק את הגבול בין המחבר והקורא, אלא את כל גלגולי היצירה במשך מאות ואלפי שנותיה – דרך ההתערבות אנחנו עושים את עצמנו גשר לעולמם המבוצר. אכן, זוהי דריסת רגל, אבל ההתערבות היא בסך הכול מימוש של זכות הנתונה לנו מאליה כקוראים – לדמיין, לשחק ולפעול בספרות, המחכה לנו.